

Simon József:
A cogito-érv mint első alapelv
Karteziánus dilemmák a 17. századi Erdélyben

Bevezetés

Valószínűleg nem áll rendelkezésünkre minden forrás arról az 1673 és 1685 között Erdélyben lezajló vitáról, melynek tárgya René Descartes¹ (1596–1650) filozófiájának és Johannes Cocceius (Hans Koch, 1603–1669) teológiájának a kálvinista ortodoxiához való viszonya volt. Tudjuk, hogy Apafi Mihály 1673 márciusában maga elé idézi a nagyenyedi és a kolozsvári kollégiumok vezető filozófiai és teológiai oktatóit, majd állítólagos felforgató tanaik megítélését az erdélyi kálvinista egyház ugyanezen év júniusában esedékes radnóti zsinatára bízza.² A professzorok, azaz Dézsi Márton (1630–1691), Csernátoni Pál (1633–1679) és Pataki István (1630–1691) ügyét Erdély legmagasabb szintű politikusai karolják fel, a vádlottakat csekély intés mellett felmentik a vádpontok alól.³

¹ Descartes műveire a a klasszikus Adam–Tannery-féle edíció alapján hivatkozom: René Descartes: *Œuvres*. Éd. par Charles Adam et Paul Tannery, 13 vols., Paris, Cerf, 1896–1913, a továbbiakban AT. A Pósházi által idézett részletek néhol eltérnek Descartes eredeti szövegalakjától, ezeket csak az elméleti szempontból fontos esetekben jelzem. A jelen tanulmány alapvetően *A filozófia alapelvei* című Descartes-műből vett idézetekre koncentrálok: ezek esetében a latin nyelvű változatot közlöm saját fordításomban és jelzem a párhuzamos francia nyelvű helyeken alapuló, Dékány András által publikált magyar fordítás adatait; René Descartes: *A filozófia alapelvei*. Ford. Dékány András, Budapest, Osiris, 1996. A latin változatok használatának oka az, hogy kor magyar gondolkodói még az eredetileg franciául megjelent Descartes-műveket (*Picot-levél*, *A lélek szenvedélyei*, *Értekezés a módszerről*) is a rendelkezésre álló latin fordítás kiadásaiiban olvasták.

² Az események klasszikus összefoglalását Zoványi Jenő Dézsi-biográfiája nyújtja: Zoványi Jenő: „Dézsi Márton”, *Protestáns Szemle* 2 (1898), 79–90. A vonatkozó források és a kifogásolt tételek elemzésétől ezúttal eltekintek.

³ *A locus classicus* Bethlen Miklós Önéletírásából: „Az Isten, az igaz ügy, az én apám, Bánffy Dienes és Kapi György autoritása és Kovásznai Péter püspök moderatiója tarták meg, hogy a professzorságból ki nem veték őket, Csernátonit az atyám, Dézsit Kapi, Patakit Bánffy Dienes protegálta, kiki alumnusát. Tudja Isten, mennyit fáradtam ekkor ebben”, Bethlen Miklós: „Élete leírása magától”. In: Kemény János és Bethlen Miklós: *Művei*. Kiad., jegyz. V. Windisch Éva, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 399–981, ott 665. Bár az 1673-as események pontos rekonstrukciója nem tárgya dolgo-

Az 1673-as per során Pósházi János képviseli a vád álláspontját. Pósházi a sárospataki református kollégium vezető oktatójaként a kor magyar mércéjével mérve kimagasló publikációs tevékenységet folytatott – filozófiai lélektana⁴ és metafizikája⁵ mellett a korai újkor legjobb magyar vonatkozású természetfilozófiai művét⁶ is nevéhez köthetjük. Az 1670-es évek ellenreformációs eseményeinek következtében kényszerül elhagyni Sárospatakot 1672-ben, majd Apafi Mihály nyújt számára menedéket; nem is akárhogyan: az erdélyi fejedelem a gyulafehérvári kollégium rektorává nevezi ki. Pósházi biográfiája nagyon jól mutatja annak a historiográfiai felfogásnak az elégtelenségét, mely az elméleti teljesítményt és a kultúrpolitikai progressziót kizárólag szoros összefüggésben képes felmutatni. Azt a tényt, hogy Descartes filozófiáját éles kritikával illeti, magyarázhatjuk egyfelől pusztán elméleti tényezőkkel. Pósházi természetfilozófiájában atomista tendenciákra lelhetünk: úgy véli például, hogy a descartes-i örvény-elmélet atomista kontextusban is fenntartható.⁷ Másfelől a kartézianizmus bírálata kifejezetten annak kultúrpolitikai pozíciója felé is irányul: németalföldi mintát követve az ortodox kálvinizmus felől bírálja a Descartes filozófiáját teológiai szempontból is igazolhatónak vélt értelmiségieket – és úgy tűnik, hogy az 1670-80-as években szép számmal találunk ilyen gondolkodókat Erdélyben is, akiknek kulturális identitása egytől egyig németalföldi egyetemeken formálódott ki.⁸

Tanulmányunk tárgyát Pósházi 1685-ös *Syllabus*⁹ című Kolozsvárt publikált latin nyelvű nyomtatványa és az arra adott *Vindiciae*¹⁰ című, szintén

zatomnak, annyit meg kell jegyezmem hogy Bethlen számos releváns tényezőről hallgat az „Élete leírása magától” lapjain.

⁴ Pósházi János: *Pneumatologia*. Sárospatak, Rosnyai, 1662.

⁵ Uő.: *Ars Catholica: Vulgo Metaphysica: cui praemittitur Introductorium Philosophicum*. Sárospatak, Rosnyai, 1662.

⁶ Uő.: *Philosophia Naturalis: Sive Introductio in theatrum naturae*. Sárospatak, Rosnyai, 1667. – Pósházi fizikájának máig legjobb elemzése itt: M. Zemplén Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Budapest, Akadémiai, 1961, 275-287.

⁷ Vö. Pósházi, *Philosophia Naturalis*, 98–107.

⁸ Lásd erről: Simon József: „Vészmadarak. Pósházi János és a németalföldi kartézianus viták a 17. század második felében”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 127 (2023) / 3, 279-295.

⁹ Pósházi János: *Syllabus Assertionum Thesium, & Hypothesium illarum (e multis) quibus Noetorici quidam Theologi & Philosophi hoc tempore in Belgio, Hungaria & Transylvania, scholas & Ecclesias turbant, ex propriis ipsorum scriptis collectus, cum succincta ad illas Animadversione*. K. n. h. n. [Kolozsvár] 1685.

¹⁰ [Anonim szerző]: *Vindiciae Assertionum Cartesianarum adversus Animadversiones Clarissimi Domini Johannis Pósházi Rectoris Scholae Albeniensis*. MTA Könyvtára, Egyházi és Bölcsészeti kéziratok ms. 16. A kézirat latin verziójának olvasatai és ezek magyar fordításai jelen tanulmány szerzőjétől származnak. Egyes filológiai és fordítási nehézségek esetében Schmal Dániel és Petneházi Gábor javaslataira támaszkodtam.

latin nyelven íródott válasz képezi.¹¹ A *Vindiciae* kéziratoss formában maradt ránk, valószínűleg soha nem nyomtatták ki; szerzőjére ismeretlenként tekint a szakirodalom.¹² Idézzük a két szöveg barokkos címét magyarul:

Pósaázi János:

Ama kijelentések, tézisek és hipotézisek jegyzéke, melyekkel – sok más mellett – bizonyos újító teológusok és filozófusok jelen idő szerint felforgatják az iskolákat és az egyházakat a Németalföldön, Magyarországon és Erdélyben, melyeket ezek saját írásaiból gyűjtöttünk össze hozzájuk fűzve megfigyeléseinket.

[Anonymus:]

A kartézianus kijelentések megvédése a nagyhírű Pósaázi János, a gyulafehérvári iskola rektorának vizsgálataival szemben.

Pósaázi *Syllabusa* polemikus jellegű írás: célja az, hogy megcáfolja Johannes Coccejus¹³ (1603-1669) teológiájának és René Descartes¹⁴ (1596-1650) filozófiájának bizonyos centrális jelentőségű kijelentéseit. Maga a mű így 44 coccejánus teológiai és 32 kartézianus filozófiai kijelentést ítél el. A *Vindiciae* szövege csupán egy része annak a szövegnek, mely Pósaázi teljes művére válaszol, ennek címe: *Válasz Pósaázi János L. A. M. Syllabusára* (Replica ad Syllabum Cl. Johannis Posaházi L. A. M.).¹⁵

A Pósaázi cenzúrája által kifogásolt tézisek felölelik a descartes-i metafizika majd minden jelentős témáját: tárgyalja a test és elme között reális distinkció

¹¹ A *Vindiciae* szövege hamarosan meg fog jelenni modern kritikai kiadásban. A jelen tanulmány e tervezett publikáció előkészületei során keletkezett.

¹² További filológiai részletekhez lásd Nagy Levente: „Bethlen Miklós és az erdélyi cocceianizmus a 17. század második felében”. In: Balázs Mihály-Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650-1750)*. Szeged, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016, 186-205.

¹³ Coccejus műveinek legátfogóbb bemutatásához vö. Willem J. van Asselt: *The Federal Theology of Johannes Coccejus (1603 - 1669)*. Brill, Leiden, 2001.

¹⁴ Jóllehet Pósaázi utalásai alapján pontosan beazonosítható, hogy Descartes műveinek mely korabeli kiadásait használta, jelen tanulmány hivatkozásai az Adam-Tannery-féle kiadásra vonatkoznak, lásd az 1. lábjegyzetet!

¹⁵ Az L. A. M. a Liberarum Artium Magister (a szabad művészetek magisztere) kifejezést rejt, Pósaázi több politikai-vallási polemikus művét jelentette meg Justus de PALMA álnéven, melynek feloldása Johannes Pósaázi Artium Liberarum MAGister, vö. Jankovics József: „Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek”, *Magyar Könyvszemle* 94 (1978) / 3-4, 356-359.

kérdését, melynek során kitér az elme reális distinkciójának az elgondolhatóság felőli érvelésére, megjelennek a materiális hamisság, az elme transzparenciája és az emberi akarat szabadságának témái, de ugyanígy filozófiai vizsgálat tárgyát képezi Descartes és a szkepticizmus viszonya, az ideák veleszületettségének problémája vagy az Isten létezése melletti kartezianus érvelés, illetve érvelések is. Az ismeretlen szerző Pósházival szembeni Descartes-apológiájának több szöveghelye esetén mutatható ki a kortárs németalföldi kartezianizmus vezető alakjainak recepciója. A legtöbb idézet és parafrázis Christoph Wittich (1625-1687) műveire vonatkozik, de ugyanígy találunk utalásokat Johannes de Raey (1622-1702) és Johann Clauberg (1622-1665) kartezianus összefoglalásaira is. Ezúttal Pósházi *Syllabus*ának 68. pontját és az anonim szerző erre adott választ vesszük szemügyre.¹⁶

Vita a filozófia első alapelvéről

Pósházi a 68. kijelentés alatt Descartes cogito-érvét kritizálja *A filozófia alapelvei* 1. rész 7. paragrafusát, illetve az ugyanezen mű francia kiadása elé a fordítóhoz címzett bevezető levelet idézve. A kritika itt a *res cogitans* metafizikai státusza vagy az elme és a test közötti reális distinkció problémája helyett a *cogito*-érvnek a tudományok episztemológiájában betöltött szerepére irányul.

68. kijelentés

*Ez a kijelentés*¹⁷ 'Gondolkodom tehát vagyok' (azaz: a gondolkodó elme létezik – mert az 'én' alatt kizárólag az elmét érti –, és a testtől reálisan különböző szubsztancia)¹⁸ az első és legbizonyosabb az összes kijelentés között, mely bármely, a filozófiát rend szerint művelő ember számára megjelenik. Uő., *A filozófia alapelvei* 1. rész, 7. §.¹⁹ Továbbá *A filozófia alapelvei* előszavában: amit lelkiünknek vagy gondolkodásunknak nevezünk, e gondolkodás létezését tekintem első alapelvnek.²⁰

¹⁶ A kézirat elmefilozófiai vonatkozásairól lásd Simon József: „Az elme teljessége: Esetanulmány egy erdélyi kartezianizmus-vitáról (1685)”, *KELLEK*, 65 (2021), 89-105.

¹⁷ Pósházi *propositiōt* ír a Descartes-nál szereplő *cognitio* helyett.

¹⁸ Pósházi magyarázó kiegészítése, vö. Pósházi: *Syllabus*, E2.

¹⁹ AT VIII-1, 7, 7-9; vö. René Descartes: *A filozófia alapelvei*, 28.

²⁰ Pósházi: *Syllabus*, E2: *Haec propositio, Ego cogito, ergo sum* (id est, mens cogitans existit; nam per *Ego* intelligit solam mentem; estque substantia realiter a corpore distincta) est omnium prima & certissima, quae cuilibet ordine philosophanti occurrit. Idem I. Part. Princip. §. 7. Item in Praefat. Principiorum: *Quod animam seu cogitationem nostram*

Vajon képes-e Descartes argumentációja annak belátására, hogy a *cogito* az általában vett emberi tudás első alapelveként szolgáljon? Általánosságban megállapítható, hogy Pósházi elfogadja a Descartes által az első alapelvel szemben felállított kritériumokat, azonban tagadja azt, hogy a „Gondolkodom tehát vagyok” kijelentés képes volna megfelelni e követelményeknek. Nem állíthatjuk sem azt, hogy a *cogito*-érvet ehhez elég világos és evidens módon látjuk be, sem azt, hogy a *cogito*-érv szükségszerűen megelőz minden más ismeretet, sem azt, hogy belőle minden más tudományos kijelentés levezethető volna. E legutóbbi kritikai ponttal kapcsolatban Pósházi arra törekszik, hogy tagadja az 5. elmélkedés *a priori* isten-bizonyítását.

A *Vindiciae* anoním szerzője első lépcsőben rekapitulálja az első alapelvel szemben támasztott kritériumokat, ahogy azt Descartes a *Picot-levél*ben kifejti – ám ezt egy kis terminológiai változtatással teszi. Miközben kifejti, hogy az első alapelveket világos és evidens ismereteknek kell kísérniük, azt a követelményt, hogy „minden más tudásnak folyamatos sorozatban kell levezethetőnek lennie ezekből”, úgy fogalmazza meg, hogy az első alapelveknek „termékeny”-eknek (*foecunda*) kell lenniük. Descartes nem használja e kifejezést a második kritériumra vonatkozóan a *Picot-levél*ben, melyet az első alapelvekre vonatkozó fő szöveghelynek tekinthetünk életművében. Az ismeretlen magyar szerző fogalom-választása ennek ellenére igazolható; Descartes ugyanis a következőképpen fogalmaz *A filozófia alapelvei* 3. részének elején:

Azok az alapelvek, amelyeket eddig felismertünk, oly nagy kiterjedésűek és oly termékenyek, hogy sokkal több [ismeret] következik belőlük annál, mint amiről úgy véljük, hogy e látható világ tartalmaz; sőt még sokkal több, mint amit valaha is képes lesz felismerni elménk gondolkodása során.²¹

A szakasz kulcsfontosságú *A filozófia alapelvei* elméleti programjában, amennyiben fenntartja az alapelvek a priori deduktív rendszerét a fizikai világ jelensé-

vocamus, existentiam huius cogitationis assumpsi pro primo Principio. – A második idézetre vö. René Descartes: „Epistola Authoris ad Principiorum Philosophiae Interpretem Gallicum”. In uő.: *Opera philosophica*, Amsterdam: Elsevir, 1650, n.p.; vö. AT IX-2, 10, 2-6, illetve uő.: *A filozófia alapelvei*, 13. A parafrázelt szövegrészlet a következő: „[...] non id esse quod corpus nostrum dicimus, sed quod animam seu cogitationem vocamus, existentiam huius cogitationis assumpsi pro primo Principio [...]”.

²¹ AT VIII-1, 81: Principia autem quae jam invenimus, tam vasta sunt & tam foecunda, ut multo plura ex iis sequantur, quam in hoc mundo aspectabili contineri videamus; ac etiam multo plura, quam mens nostra cogitando perlustrare unquam possit.

geinek érzéki megismerésen nyugvó vizsgálata közben is.²² Amikor Descartes e helyen a „termékenység” kifejezést használja, akkor arra utal, hogy az ismeretek deduktív rendje sokkal több, az első alapelvből levezetett elvet enged meg, mint az alapelvek azon korlátozott száma, melyeket az emberi tudás képes megállapítani az okozatok alapján az okokra történő következtetésekkel. Jóllehet a *Vindiciae* anoním szerzője nem tárgyalja e problémát, e fenti Descartes-szakasz alapján választja meg terminológiáját.

Az első alapelvek deduktív termékenysége az alapelvek egyfajta univerzalitását implikálja. Az ismeretlen szerző tagadja, hogy ez az általánosság valamiféle generikus univerzalitás volna: „nem követeljük meg az alapelv lényegétől, hogy aktuálisan általános legyen a dolgokra vonatkozó rendjében”.²³ Ezzel szemben az első alapelv általánossága *virtuális* univerzalitás. A levezetett elveknek az első alapelvben való virtuális bennfoglaltságát a mag példájával illusztrálja a szerző, mely a fa minden lényegi sajátosságát már virtuálisan önmagába foglalja, mégpedig anélkül, hogy a fa aktuálisan létező neme, genusa volna.²⁴ A Pósházi-féle kritikára adott válasz tehát abból indul ki, hogy ne vállaljunk episztemológiai szempontból igazolhatatlan ontológiai elkötelezettségeket. A virtuális bennfoglaltság problémájára még visszatérünk a tanulmány végén.

A *Vindiciae* e bevezető megjegyzések után az első alapelvet a *cogito*-érvvel azonosítja; kifejti, hogy a *cogito*-érv kielégíti az első alapelvvel szemben megfogalmazott mindkét követelményt. A *cogito* evidenciája annak minden más ismerettel szembeni prioritásából adódik, amit továbbá a tiszta gondolkodás reflektív jellege biztosít.²⁵ Másfelől a *cogito* deduktív termékenysége mellett az szól, hogy lehetetlen filozófiát művelni „ezen első pont nélkül, ahol szilárdan megvethetjük lábunkat”.²⁶ Ismeretlen Descartes-apológétánk ezen a ponton veszi fel Pósházi második ellenvetésének fonalát a 68. kijelentés alatt.

²² Daniel Garber: „Science and Certainty in Descartes”, In: Micheal Hooker (ed.): *Descartes. Critical and Interpretative Essays*. Baltimore-London, John Hopkins University Press, 114-151, különösen 141ff.

²³ *Vindiciae*, 80^r: [...] nec requirimus ad Essentiam Principij ut sit universale actu in ordine ad res [...].

²⁴ Uo.: [...] sufficiat si universale sit Principium virtute, qua tanquam semen plantam pervadat, et virtualiter in se contineat omnia cognoscibilia [...].

²⁵ Uo.: At lumen et acies mentis prae oculis corporeis hoc habet, ut non tantum cogitet, sed etiam immediata conscientia se cogitare cognoscat in se se reflexa

²⁶ Uo.: Ita foecundum esse patet, quia primum punctum est, in quo pedem philosophaturus, certo figas.

2) Az alapelveknek *anapodiktikusaknak* kell lenniük, ami azt jelenti, hogy nem nyerhetnek bizonyítást valamely megelőző kijelentések alapján. Azonban e kijelentés: „Én gondolkodom, tehát vagyok” nem ilyen kijelentés, minthogy eme őt megelőző kijelentés alapján bizonyítható: „A nem-létezőnek nincsenek sajátosságai”; vagy ez alapján: „A okozat feltételezésével szükségszerűen tételezzük az okot is”.²⁷

Pósházi álláspontja világos: a gondolkodás egy olyan sajátosság, amit észlel az elme. Ahhoz, hogy az elme, mint a gondolkodás észlelt sajátossága szubjektumának létezésére következtethessünk, el kell fogadnunk „A nem-létezőnek nincsenek sajátosságai” elvet. Az elme létezésére vonatkozó következtetés csak akkor lehet konkluzív, ha megengedjük, és ezáltal előfeltételezzük a bevezetett elv érvényességét. Ha nem engedjük meg és nem előfeltételezzük annak érvényességét, hogy „A nem-létezőnek nincsenek sajátosságai”, akkor a gondolkodás észlelt sajátosságának nem kell fennállni semmiféle alapul szolgáló hordozón, szubsztancián. Az elme létezésére vonatkozó belátás nem szolgáltathatja az első alapelvet, mert azt megelőzi „A nem-létezőnek nincsenek sajátosságai” elve.

Pósházi nem említi, de érvelése során nyugodtan támaszkodhatott volna az *Elmélkedések* második ellenvetéseire adott válasz során szintetikus módszerrel kifejtett Észérvek 5. definíciójára, ahol Descartes valóban előfeltételezni tűnik a nem-létezésre vonatkozó tételt: „mivel a természetes világosság által ismeretes, hogy a semminek egyetlen valóságos attribútuma sem lehet”.²⁸ Ugyanígy hivatkozhatott volna *A filozófia alapelvei* 1. részének 52. paragrafusára:

Mindazonáltal a szubsztanciát nem lehetséges felismerni csak az alapján, hogy valóságosan létező dolog, mert ez önmagában nincs hatással ránk. Azonban könnyen megismerhetjük bármely attribútuma alapján, ama közös ismeretnek megfelelően, hogy a semminek nincsenek attribútumai, sem sajátosságai vagy minőségei.²⁹

²⁷ Pósházi: *Syllabus*, E2: Quia Principia debent esse *Anapodictica*, id est, non debent probari per priora: at haec propositio, *Ego cogito, ergo sum*, non est talis. Probatum enim per prius illud: *Non entis nullae sunt affectiones*. Aut: *Posito effectui, necesse est poni causam*.

²⁸ René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor, Budapest, Atlantisz, 1994, 125; vö. AT VII, 161.

²⁹ AT, VIII-1, 25: Verumtamen non potest substantia primum animadverti ex hoc solo, quod sit res existens, quia hoc solum per se nos non afficit; sed facile ipsam agnoscimus ex quolibet ejus attributo, per communem illam notionem, quod nihili nulla sint attributa, nulla eae proprietates aut qualitates. Vö. Descartes: *A filozófia alapelvei*, 51-52.

A filozófia alapelvei 1. rész 11. paragrafusában Descartes a test-elme megkülönböztetés kontextusába helyezi „A nem-létezőnek nincsenek sajátosságai” elvet:

Ahhoz, hogy tudjuk azt, hogy az elménk nemcsak elsődlegesebben és bizonyosabban, hanem evidensebb módon is megismerhető a testnél, meg kell jegyeznünk, hogy az értelem természetes fénye számára a legnagyobb mértékben ismert az, hogy a semminek nincsenek semmiféle affektusai vagy minőségei [...].³⁰

Descartes itt minden különösebb aggály nélkül alapozza az elme és a test közötti reális distinkcióra vonatkozó tézisét arra, hogy az elkülönülten észlelt sajátosságoknak valamely szubjektumban kell fennállniuk. Egyfelől a föld szilárdságának észlelése nem eredményez a föld szubsztanciájának létezéséről alkotott ismeretet, másfelől azonban a szilárdságról alkotott ismeretem ama szubsztancia sajátossága, melyet elmének nevezünk. Az elmében áll fenn tehát a föld szilárdságára vonatkozó észlelés – még akkor is, ha észleletem hibás és nem létezik semmiféle föld anyagú szubsztancia, melyben az észlelt szilárdság fennállna.

Nos, ha ezt Descartes filozófiája alapján beláthatjuk, akkor a *Vindiciae* szerzője hogyan lesz képes fenntartani a „Gondolkodom tehát vagyok” elvnek „A nem-létezőnek nincsenek sajátosságai” elvvel szembeni prioritását? Az anonim szerző első lépcsőben a *cogito*-érv elsődlegességét a gondolkodás reflexív jellegére alapozza:

Még mielőtt az elmében felragyognának azok a közös ismeretek, mint „A nem-létezőnek nincsenek sajátosságai” stb., az elme a sajátosan rá jellemző működése miatt már olyan, amilyen.³¹

Descartes-tal – sőt akár Pósa-házival is – összhangban, a *cogito*-érv riválisát a „közös ismeretek” (*notiones communes*) közé sorolja szerzőnk. E „közös ismeretek” elgondolása már eleve feltételezi az elme működését, az elme pedig már ebben az előzetes pozícióban is reflektál önmagára, azaz legelemibb műveleteinek kivitelezésekor is tudatában van önmagának. Descartes magyar apologétája a gondolkodás e reflexív jellegének kérdését összeköti azzal a klasszikus problémával, hogy vajon a *cogito*-érv szillogisztikus struktúrát mutat-e. A válasz egyér-

³⁰ AT VIII-1, 8: Jam vero ut sciatur, mentem nostram non modo prius & certius, sed etiam evidētius quam corpus cognosci, notandum est, lumine naturali esse notissimum, nihili nullas esse affectiones sive qualitates [...]. Vö. Descartes: *A filozófia alapelvei*, 30.

³¹ *Vindiciae*, 80^v: Nam antequam explendescant in mente communes illa veritates, Non entis nullae sunt affectiones etc, jam ex opere proprio cognita est mens talis esse qualis est.

telműen tagadja, hogy a „Gondolkodom tehát vagyok” elve szigorú értelemben szillogizmus volna, majd az erre utaló következtetési szerkezetre („tehát”) szimultán temporális relációként tekint: „Mindaddig, amíg gondolkodom nem vagyok semmi, avagy amíg gondolkodom, létezem.”³² A *cogito*-érv szillogisztikus voltának tagadásával a szerző a reflexió közvetlenségét hangsúlyozza, mely megelőz minden mentális aktust. A semmi, a nem-létezés eközben felmerült témája ismét felbukkan néhány sorral lejjebb:

Továbbá, azzal kapcsolatban, amiről már felfogtuk, hogy az elmében így módon létezik, majd más objektumok esetén is felragyog, mint pl. Isten stb. esetén, vajon inkább arra kellene következtetnem, hogy a semmitől származik, ahelyett, hogy megerősíteném azt, hogy önmagában is valamilyen igazsággal bír?³³

Első pillantásra mindez „A nem-létezőnek nincsenek sajátosságai” elv parafrázisának is tűnhet. Azonban a költői kérdésként megfogalmazott argumentum sokkal inkább azt deklarálja, hogy nem lehet eliminálni azt a különös létezést, mely mellett pusztá gondolkodásunk során elköteleződünk; mégpedig pontosan azért nem, mert az elme bármely percepciójában megőrződik a mentális aktusok tudatossága. Az elme létezésének belátása így módon nem előfeltételezi „A nem-létezőnek nincsenek sajátosságai” elv elfogadását: az elme aktusainak közvetlen tudatossága elegendő alapot nyújt a *cogito*-érv érvényességéhez. Az első alapelv (Gondolkodom, tehát vagyok) természetesen összhangban van rivális elvével. Ám ez utóbbi nem élvez prioritást az előbbivel szemben; sőt épp fordítva: „A nem-létezőnek nincsenek sajátosságai” elv előfeltételezi a „Gondolkodom, tehát vagyok” elvet. A fenti költői kérdés érve arra irányul, hogy a rivális első alapelvet cseréljük fel a *cogito*-érvvel: léteznie kell egy független elmeinek, amely képes számot adni az emberi tudás teljes tartományáról.

A virtuális bennfoglaltság koncepciója és a panteizmus problémája

Ismeretlen szerzőnk a virtuális bennfoglaltság eszméjével vezette fel Pósházi kritikája elleni érvelését. A virtuális bennfoglaltság középkori, scotista eredetű

³² Uo.: Et cum dico, ego cogito ergo sum, non est haec Syllogistica illatio proprie, aequi valet enim simpliciter Propositioni: Ego dum cogito non sum nihil, aut ego dum cogito existo etc.

³³ Uo.: Item quomodo id, quod in mente ita existere certo deprehensa, amplius etiam de aliis obiectis explendescit, ut exempli gratia de Deo etc., illud vel nihil esse, vel a nihilo procedere potius concludam quam affirmem aliquid habere in se veritatis?

koncepciója³⁴ fel-fel bukkan a korai modernitás filozófiájában,³⁵ egészen Leibnizig.³⁶ Amikor a *Vindiciae* szerzője azt állítja, hogy Descartes első alapelve virtuálisan tartalmazza az emberi tudás teljes territóriumát, akkor kauzális fogalmakat használ e tézis melletti gondolatmenetében. A virtuális bennfoglaltság oksági magyarázatában implicit jelen lévő ontológiai elköteleződés centrális szerepet játszik abban, ahogy szövegünk a *cogito*-érv minden más rivális alapelvvel szembeni prioritásának megmutatására törekszik. A *Vindiciae* ismeretlen szerzője kifejezetten tagadja azt a tradicionális nézetet, mely szerint az univerzálék ontológiájának (ahogy ő fogalmaz: *a generikus univerzalitás aktuális egzisztenciájának*) kellene számot adnia az első alapelv metafizikai státuszáról. E tagadás homlokterében az első alapelv metafizikai aspektusát a *cogito*-érvben inherens ontológiai elkötelezettségben lokalizálja a szerző, miközben az első alapelv univerzalitását az biztosítja, hogy az alapelv „termékenységé” a virtuális bennfoglaltság oksági koncepciójához kapcsolódik. A *cogito*-érv mint első alapelv *okként* foglalja magába virtuális módon az emberi tudás teljes territóriumát, mint *okozatot*. Az emberi megismerés nem redukálható a világot leíró proposíciók elgondolásának pusztá képességeként (Gorham kifejezése: *sheer ability*). Ha az emberi megismerés egy ilyen pusztá képesség volna, akkor elgondolhatnám a kiterjedt anyagot úgy, mint ami rendelkezik a gondolkodás sajátosságával; azonban a *cogito* első alapelve nem tartalmazza virtuálisan azt a proposíciót, hogy a kiterjedt anyag rendelkezik a gondolkodás sajátosságával. Másfelől a virtuális bennfoglaltság redukciója az elgondolás pusztá képességre nem volna képes kiiktatni az első alapelv riválisait, melyek önmaguk számára tartják fenn az episztemológiai prioritást.

Nem igazán tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy Descartes ismeretlen magyar apologétája miért a „virtuális bennfoglaltság” skolasztikus ízü terminusát használja Descartes – egyébiránt éppoly skolasztikusan csengő – gyakor-

³⁴ Vö. mindenekelőtt az oxfordi Szentencia-kommentár e helyét: Duns Scotus: *Ord.* I. d. 3, p. 1, q. 1-2 n35 (Ed. Vat. III, 21-22); a hely fordítása és elemzése Scotus intencionalitás-felfogásának tükrében: Simon József: *Létre nyílt lehetőség. Ismeretelmélet és metafizika Aquinói Szent Tamás és Duns Scotus filozófiájában*. Budapest, L'Harmattan, 2012, 111-115.

³⁵ Az eminens bennfoglaltság gondolat-alakzatának 17. századi variációit Lennon foglalja össze nagyszerű tanulmányában, vö. Thomas Lennon, „The Cartesian Dialectic of Creation”, in Daniel Garber-Michael Ayers, *The Cambridge History of Seventeenth-Century Philosophy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998, vol. 1., 331-362, különösen 333-335.

³⁶ Gottfried Wilhelm Leibniz, „Discours de Métaphysique”, (VIII. és XIII. fejezetek), In: uő.: *Sämtliche Schriften und Briefe* (Akademie Ausgabe), VI, 4, Berlin, Akademie Verlag, 1999, 1540 és 1546; magyarul: uő.: „Metafizikai értekezés”, In: uő.: *Válogatott filozófiai írásai*. Ford. Endreffy Zoltán és Nyíri Tamás, 7-56, különösen 15 és 21.

ta alkalmazott fogalma, azaz az „*eminens* bennfoglaltság”³⁷ helyett.³⁸ A talán legismertebb szöveghely, ahol Descartes az *eminens* bennfoglaltság fogalmát használja, a harmadik elmélkedés a *posteriori* istenérve, valamint az harmadik elmélkedéssel szemben megfogalmazott Ellenvetések és az ezekre adott descartes-i Válaszok. Bár a *Vindiciae* számos helyen védelmébe veszi Isten létezésének a *posteriori* bizonyítását Pósházi kritikái álláspontjával szemben (lásd a 63-64., a 67. és a 69. kijelentéseket³⁹), a vita sokkal inkább Isten ideájának lételméletére és az Istenben fellelhető, önmagára vonatkozó okságra koncentrál. Amikor a 68. pont alatti két descartes-i kijelentés Pósházi által kifejtett kritikájának cáfolata a lehetséges emberi tudást mint a *cogito*-érvben virtuálisan tartalmazottat mutatja fel, akkor nem halad tovább az emberi elmében Isten ideáját jellemző objektív realitás problémájához; még akkor sem, ha a szövegrész végső, az antik geometriai tradícióra történő pozitív megjegyzése azért dicséri Euklédész, Arkhimédész, Prokloszt és másokat, mert „megfigyelhető, hogy az ő írásaikban az egymással összefüggő *isteni* igazságok termékenyen (*foecunde*) és könnyedén lépnek elő egyik a másik után”.⁴⁰ Az antik geometriai hagyomány ezen isteni igazságain kívül az első alapelv problémájának tárgyalása semmiféle utalást nem tartalmaz Istenre. Ha a teremtett – akár kiterjedt, akár gondolkodó – dolgoknak *eminens* bennfoglaltsága Istenben Descartes „panteisztikus emanacionizmusát”⁴¹ implicálja, akkor anonim szerzőnk is talán megsejthette a panteizmus veszélyét, mely akkor lép fel, ha az első alapelv problémáját egészen annak teisztikus határáig tágítjuk. Az persze nem világos, hogy a *cogito* teisztikus alapjairól történő lemondás képes-e magyarázattal szolgálni a szerző fent ismertetett terminológiai döntésére, miszerint a „virtuális bennfoglaltság” fogalmát részesítette előnybe az „*eminens* bennfoglaltság” fogalmával szemben. Az azonban megkockáztatható, hogy tudatában volt annak, hogy a teremtett dolgok virtuális/*eminens* bennfoglaltsága Istenben milyen kihívást jelent a kál-

³⁷ Vö. Geoffrey Gorham: „Descartes’ Dilemma of Eminent Containment”, *Dialogue* 42 (2003) / 1, 3-26.

³⁸ Terminológiai szempontból Suárez hatására gyanakodhatunk e ponton. Suárez a hatóokság magyarázatakor használja az okozatnak az okban való *eminens* és *virtuális* bennfoglaltságának fogalmait, mégpedig oly módon, hogy azok felcserélhetőek egymással. Vö. Francisco Suárez: *On Efficient Causality: Metaphysical Disputations 17-19*. Transl. by Alfred J. Freddoso, New Haven, Yale University Press, 1994. Suárez szinte szó szerint megelőlegezi Descartes későbbi megfogalmazásait az *eminens* bennfoglaltsággal kapcsolatban a harmadik elmélkedés során. Vö. Gorham: „Descartes’ Dilemma”, 13-15.

³⁹ Ezeket lásd rendre a *Vindiciae* 78°-79°, 79° és 80°-81° lapjain!

⁴⁰ *Vindiciae*, 80°: Certe Logicae verae methodus recte olim tradita ab Euclide, Archimede, Proclo, aliisque in quorum scriptis divinae veritates concatenatae, alii ex aliis foecunde et hilariter surgentes observantur.

⁴¹ *pantheistic emanationism*, Lennon kifejezése, vö. Lennon: „Cartesian Dialectic”, 333.

vinista teológia feltétlen isteni voluntarizmusa számára; ama teológia számára tehát, melynek autoritását a *Vindiciae* ismeretlen erdélyi szerzője explicit módon kötelezőnek ismeri el önmaga számára.⁴²

Irodalom

[Anonim szerző:] *Vindiciae Assertionum Cartesianarum adversus Animadversiones Clarissimi Domini Johannis Pósházi Rectoris Scholae Albeniensis*. MTA Könyvtára, Egyházi és Bölcsészeti kéziratok ms. 16.

Asselt, Willem J. van: *The Federal Theology of Johannes Cocceius (1603 - 1669)*. Brill, Leiden, 2001.

Bethlen Miklós: „Élete leírása magától”, In Kemény János és Bethlen Miklós, *Művei*, kiad., jegyz. V. Windisch Éva. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 399–981.

Descartes, René: *A filozófia alapelvei*. Ford. Dékány András. Budapest, Osiris, 1996.

Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor. Budapest, Atlantisz, 1994.

Descartes, René: *Œuvres*. Publ. par Charles Adam et Paul Tannery, 13 vols. Paris, Cerf, 1896–1913.

Descartes, René: *Opera philosophica*. Amsterdam, Elzevir, 1650.

Duns Scotus, Johannes: *Ordinatio liber primus, distinctio tertia* (Opera Omnia, ed. Carolo Balic, vol. 3). Civitas Vaticana, Typis Polyglottis Vaticanis, 1950.

Garber, Daniel. „Science and Certainty in Descartes”, In Micheal Hooker (ed.), *Descartes. Critical and Interpretative Essays*. Baltimore-London, John Hopkins University Press, 114-151

Gorham, Geoffrey. „Descartes’ Dilemma of Eminent Containment”, *Dialogue* 42 (2003) / 1, 3-26.

Jankovics József: „Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek”, *Magyar Könyvszemle* 94 (1978) / 3-4, 356-359.

⁴² A tanulmány elkészítését „A magyar filozófia története a korai újkorban (1570-1710)” című OTKA-projekt (NKFIH-OTKA 137963) támogatta.

Leibniz, Gottfried Wilhelm. „Discours de Métaphysique”, In: uő., *Sämtliche Schriften und Briefe* (Akademie Ausgabe) VI, 4. Berlin, Akademie Verlag, 1999.

Leibniz, Gottfried Wilhelm: „Metafizikai értekezés”, In: uő.: *Válogatott filozófiai írásai*. Ford. Endreffy Zoltán és Nyíri Tamás, 7-56.

Lennon, Thomas: „The Cartesian Dialectic of Creation”, In: Daniel Garber-Michael Ayers (eds.): *The Cambridge History of Seventeenth-Century Philosophy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998, vol. 1., 331-362.

Nagy Levente: „Bethlen Miklós és az erdélyi cocceianizmus a 17. század második felében”, In: Balázs Mihály-Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650-1750)*. SZTE, Szeged, 2016, 186-205.

Pósházi János: *Ars Catholica: Vulgo Metaphysica: cui praemittitur Introductorium Philosophicum*. Sárospatak, Rosnyai, 1662.

Pósházi János: *Philosophia Naturalis: Sive Introductio in theatrum naturae*. Sárospatak, Rosnyai, 1667.

Pósházi János: *Pneumatologia*. Sárospatak. Rosnyai, 1662.

Pósházi János: *Syllabus Assertionum Thesium, & Hypothesium illarum (e multis) quibus Noetorici quidam Theologi & Philosophi hoc tempore in Belgio, Hungaria & Transylvania, scholas & Ecclesias turbant, ex propriis ipsorum scriptis collectus, cum succincta ad illas Animadversione*. k. n. h. n. [Kolozsvár] 1685.

Simon József: „Az elme teljessége: Esettanulmány egy erdélyi karteizianizmus-vitáról (1685)”, *KELLÉK*, 65 (2021), 89-105.

Simon József: *Létre nyílt lehetőség. Ismeretelmélet és metafizika Aquinói Szent Tamás és Duns Scotus filozófiájában*, Budapest, L'Harmattan, 2012.

Simon József: „Vészmadarak. Pósházi János és a németalföldi kartézianus viták a 17. század második felében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 127 (2023) / 3, 279-295.

Suárez, Francisco: *On Efficient Causality: Metaphysical Disputations 17-19*. Transl. by Alfred J. Freddoso. New Haven, Yale University Press, 1994.

Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Budapest, Akadémiai, 1961

Zoványi Jenő: „Dézsi Márton”, *Protestáns Szemle* 2 (1898), 79–90.